

Mariusz Krzysztofiński*

Rzeszów

Funkcjonowanie Wydziałów Wojskowych KPRP/KPP, KPZU i KPZB. Stan badań, perspektywy badawcze

Abstract

This article presents the state of research and new research questions concerning the Military Faculties (before 1927 called the Agitation Departments in the Army), which were part of the communist groups that operated in Poland before World War II (KPRP/KPP, KPZU and KPZB). It traces the research on the actions undertaken by the Polish military counterintelligence services involved in combatting these organisations.

The research from before and after 1989 presented the destructive activities of communists in the ranks of the Polish Army, which consisted of acts aimed to lower its defence potential by inciting soldiers and preparing them to switch their loyalty to the side of the Soviet Union in the event of an armed conflict. These studies, however, have not been treated seriously.

Keywords: communists, Polish Army, Army departments, military counterintelligence, Second Polish Republic

Słowa kluczowe: komuniści, Wojsko Polskie, Wydziały Wojskowe, kontrwywiad wojskowy, II RP

Upadek carskiej Rosji oraz przejęcie władzy przez bolszewików po rozpędzeniu 5 (19) stycznia 1918 r. Konstytuanty wyznaczają nowy etap w historii tego kraju, a pośrednio też całego świata. Pierwsze państwo komunistyczne powstało wskutek zwycięstwa militarnego i politycznego odniesionego przez bolszewików dzięki zrewolucjonizowaniu własnej armii i wywołaniu wojny domowej. Taki scenariusz zakładał już u progu I wojny światowej Włodzimierz Lenin w opublikowanym w październiku 1914 r. manifeście KC SDPRR, zatytułowanym „Wojna a socjaldemokracja”¹. Wytyczony przez Lenina plan działania uaktualniony został w lutym 1915 r. podczas konferencji berneńskiej partii bolszewickiej. Wypracowana wówczas rewolucyjna strategia zakładała

* Instytut Pamięci Narodowej w Rzeszowie, Oddziałowe Biuro Badań Historycznych; e-mail: mariusz.krzysztofinski@ipn.gov.pl; ORCID iD: 0000-0003-3905-1684

¹ W.I. Lenin, 1951, s. 11–21.

m.in. stworzenie konspiracyjnej organizacji wewnątrz armii czy bratanie się żołnierzy stron walczących².

Zwycięstwo rewolucji w Rosji niewątpliwie umocniło dążenia do wywołania rewolucji światowej (w roku 1919 miały miejsce próby jej wzniesienia w Niemczech i na Węgrzech). W obydwu przypadkach ważną rolę w jej przeprowadzeniu mieli odegrać zanarchizowani i zmęczeni zmaganiem wojennymi żołnierze³. Na przeszkodzie realizacji tego programu stanęło powstanie w 1918 r. niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej, której granice zostały ostatecznie ukształtowane w 1923 r.

W grudniu 1918 r. z połączenia SDKPiL oraz części PPS-Lewicy powstała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (od 1925 r. Komunistyczna Partia Polski), negująca ideę niepodległości kraju⁴. W ramach KPRP na początku 1919 r. utworzony został specjalny Wydział Agitacji w Wojsku. Jego głównym celem było stworzenie Komunistycznej Organizacji Wojskowej i przygotowanie partii do bezpośredniej walki o władzę, m.in. poprzez przeciwstawianie się tworzeniu armii polskiej, a także pracę agitacyjną wśród żołnierzy dla spowodowania anarchii oraz wywołania rewolucji. Działając w myśl tych instrukcji, Wydział zbierał broń i próbował formować kadry bojowe⁵. Na jego czele stanął – przybyły z Rosji bolszewickiej, Stefan Żbikowski („Stefan”, „Janek”), od marca 1918 r. dowódca Czerwonego Pułku Rewolucyjnego Warszawy, jeden z organizatorów Zachodniej Dywizji Strzelców, osoba o znacznym doświadczeniu bojowym wyniesionym z walk po stronie bolszewików. Wraz z nim do Polski oddelegowana została znaczna grupa oficerów bolszewickiej armii, mająca za sobą służbę w Zachodniej Dywizji, wśród których byli: Klemens Roguski, Stanisław Szczepański, Wojciech Szudek, Władysław Boleko, Józef Turkowski, Franciszek Rajewski⁶. Posiadający rozeznanie w charakterze zadań wydziału polski kontrwywiad aresztował 14 marca 1919 r. Stefana Żbikowskiego. Jedną z osób, która współtworzyła w 1920 r. struktury Wydziału Agitacji w wojsku, był też Antoni Piwowarczyk (po wojnie używający nazwiska Władysław Wolski). W czasie rekruckiej służby wojskowej w Batalionie Maszynowym Saperów 1. Pułku Inżynieryjnego zwołał on pierwsze posiedzenia Warszawskiej Rady Delegatów Żołnierskich. Jego bezpośrednim przełożonym był wówczas Stefan Królikowski. Po zdemobilizowaniu w styczniu 1921 r. kontynuował pracę w wydziale wojskowym. W tym czasie dowodził nim Witold Szturm de Sztrem „Piotr”. W czerwcu 1922 r. Piwowarczyk został aresztowany, a w 1923 r. skazany na 7 lat więzienia⁷.

Pierwsze lata funkcjonowania „wojskówki” znalazły niewielkie odzwierciedlenie w dostępnej dokumentacji aktowej. Postawić można tezę, że do przewrotu majowego działalność opisanych struktur KPRP/KPP była skutecznie

² M. Wojciechowski, 1977, s. 77.

³ Zob. J. Kochanowski, 1997, s. 51–59; A. Chwalba, 2014, s. 573, 574–579.

⁴ Zob. H. Cimek, 1988, s. 3–26; K. Trembicka, 2007.

⁵ I. Pawłowski, 1967, s. 26–27.

⁶ Ibidem, s. 66–67.

⁷ W. Wolski, 1980, s. 24–25.

powstrzymywana przez służby ochrony państwa II RP. Zasięg aktywności komunistów był też mocno ograniczony, aczkolwiek nie można powiedzieć, że poczynania „wojskówki” były pozbawione wymiernych efektów. W oczach komunistów takim spektakularnym zdarzeniem było niewątpliwie wysadzenie 13 października 1923 r. prochowni w warszawskiej Cytadeli⁸.

Impulsem do odnowienia działalności wojskowej KPP był zamach majowy i rola, jaką odegrało w nim wojsko. W maju 1926 r. KPP rozpoczęła odbudowę rozbitych struktur Wydziału Agitacji w Wojsku⁹. Wydziały wojskowe miały powstać przy każdym Komitecie obwodowym i okręgowym KPP. Centralne struktury Wydziału Agitacji w Wojsku tworzyli: przedstawiciel KC KPP, Komitetu Warszawskiego, członek KC ZMK i tzw. objazdowicz, czyli funkcjonariusz partyjny, który miał podtrzymywać kontakt z poszczególnymi organizacjami terenowymi. Bezpośrednio przy sekretariacie KC KPP miał powstać Centralny Podwydział WW (ostatecznie nie powstał) w celu przenoszenia zaleceń i wytycznych KC KPP na teren obwodów i okręgów. Jak pisze Ignacy Pawłowski, nowa struktura Wydziału Agitacji w Wojsku nie została wprowadzona, gdyż do centralnych struktur nie weszli przedstawiciele KC ZMK (aresztowani i osadzeni w więzieniu) ani komitetu warszawskiego.

Początkowo Okręgowe Wydziały Agitacji utworzone zostały jedynie w Warszawie i Poznaniu. Wskutek licznych aresztowań w organizacji warszawskiej, w lipcu 1927 r. KC KPP, w miejsce Wydziału Agitacji w Wojsku, powołał Centralny Wydział Wojskowy, a zamiast Okręgowych Wydziałów Agitacji w Wojsku – Okręgowe Wydziały Wojskowe. Reorganizację tę przeprowadzono z myślą o głębszym zakonspirowaniu działalności komunistycznej wewnątrz wojska. „Opiekę” nad CWW z ramienia KC KPP sprawował Stefan Królikowski („Bartosiewicz”, „Cyprian”)¹⁰. Wzmiankowany już Antoni Piwowarczyk po zwolnieniu z więzienia w kwietniu 1926 r. na życzenie partii podjął działalność w WW, gdzie pełnił rolę konsultanta ówczesnego jego kierownika o pseudonimie „Julek”¹¹.

⁸ Zob. M. Żuławnik, 2014, s. 151–174.

⁹ Według Eugeniusza Kuszki wzmożenie „działalności wojskowej” w obrębie KPP i założenie szkoły polityczno-wojskowej kierowanej przez Karola Świerczewskiego było odpowiedzią partii na przeprowadzony przez Józefa Piłsudskiego przewrót majowy. Ponadto w rozumieniu KPP, jeśli filarem II RP jest armia, to trzeba poddać ją własnym wpływom (E. Kuszko, 1988, s. 137). Osąd ten w sposób bardziej dobitny wyrazili Lucjan Broniarek i Eugeniusz Kuszko w liście skierowanym w kwietniu 1928 r. do redakcji „Wojskowego Przeglądu Historycznego” i następnie opublikowanym w tym periodyku (L. Broniarek, E. Kuszko, 1978, s. 436–438).

¹⁰ Stefan Królikowski (1881–1937), ur. w Warszawie, od 1900 r. w PPS, kilkakrotnie więziony, od 1911 r. członek PPS-Lewicy, w 1915 r. aresztowany przez władze carskie i zesłany na Syberię, w 1917 r., przebywając w Rosji, opowiadał się za udziałem polskich żołnierzy w rewolucji październikowej. Po powrocie do Polski organizator RDR w Zagłębiu Dąbrowskim w 1918 r. Od 1918 do 1928 r. członek KC KPRP (potem KPP). W 1923 r. skazany na 3 lata więzienia. Z powodu zdobycia mandatu poselskiego w wyborach w 1922 r. zwolniony. Członek WKP(b) od 1925 r. Od 1929 r. przebywał w ZSRS. Aresztowany i stracony 21 VIII 1937 r. (A. Kochański, 1992, s. 457–459).

¹¹ W. Wolski, 1980, s. 26. Potem Piwowarczyk działał m.in. w strukturach MOPR. W 1944 r., używając nazwiska Władysław Wolski, został wiceministrem MBP.

Powstanie CWW wiązało się z zamiarem odbudowania starych lub założenia nowych struktur WW w terenie. Ogólnie CWW odpowiadał za pracę wywrotową w Wojsku Polskim. Bezpośrednie podporządkowanie CWW KC KPP, ich agenturalną rolę i służebność wobec sowieckiego wywiadu odzwierciedla powstanie na potrzeby CWW, na przełomie lat 1927 i 1928, Wojskowej Szkoły Politycznej w Moskwie, która przygotowywać miała „aktywistów” potrzebnych do pracy szpiegowskiej i wywrotowej w ramach aparatu wojskowego partii komunistycznej. Oficjalnie organizatorem szkoły był KC KPP, jednak jej charakter, podwójne – wojskowe i polityczne – kierownictwo czy osoby wykładowców nie pozostawiały żadnych złudzeń zarówno co do jej szpiegowskiego charakteru, jak też podporządkowania Wydziałowi Łączności Międzynarodówki Komunistycznej. Ten z kolei był ściśle powiązany z Zarządem Zagranicznym WCzK-OGPU-NKWD i wykorzystywany przez niego do werbowania agentury. Kierownikiem wojskowym Wojskowej Szkoły Politycznej w Moskwie był wspomniany już Stefan Żbikowski, politycznym zaś – Leon Purman¹².

Praca wśród wojska miała dwojaki charakter: antymilitarny i typowo wojskowy. W ramach pierwszego zakresu działań indoktrynowano młodzież poprzez przekonywanie jej o konieczności przeciwdziałania wojnie z ZSRS. W opracowaniu Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego stwierdzano jednoznacznie, iż CWW KC KPP jest narzędziem Wydziału IV Sztabu Głównego Armii ZSRS, służącym m.in. do zdobywania informacji wojskowych na potrzeby sowieckiego wywiadu wojskowego.

Próbując pokrótce omówić stan badań nad genezą i funkcjonowaniem Wydziałów Wojskowych, należy odnieść się zarówno do będącej w obiegu naukowym literatury przedmiotu, jak też dostępnych dla historyka źródeł. Pomimo upływu lat, podstawową do dziś pracą pozostaje książka Ignacego Pawłowskiego (krytykowana przez członka „wojskówki” Władysława Wolskiego). Mimo że jej autor pozostawał w okowach typowej dla komunistów dialektyki, książka – oparta na kwerendzie w Archiwum Teodora Duracza – stanowi ważną pozycję przy próbie opisywania omawianego zagadnienia¹³. W ujęciu regionalnym tematyka ta była poruszana lub pokrótce omawiana przez Kazimierza Nowaka¹⁴,

¹² Wśród pierwszych 14 jej słuchaczy, którzy odbyli już wcześniej służbę wojskową, byli m.in. Eugeniusz Kuszko i Tadeusz Paszta. Nieoficjalnym opiekunem szkoły była Zofia Dzierżyńska. Wykładowcami – poza Purmanem i Żbikowskim oraz „wybitnymi dowódcami Armii Czerwonej” – byli także Bolesław Przybyszewski, Wiera Kostrzewa, Gustaw Reicher „Rwał”. Jej absolwenci po przybraniu pseudonimów zostali przerwuceni do Wolnego Miasta Gdańska. W siedzibie Sekretariatu KC KPP usytuowanym w Sopocie lub Oliwie spotkali się z kierownictwem partii (E. Kuszko, 1988, s. 137–138).

¹³ I. Pawłowski, 1967, s. 26–27. Wiele krytycznych uwag wobec niej zawarł w swoich wspomnieniach Władysław Wolski. Zob. W. Wolski, 1980, s. 197–212.

¹⁴ K. Nowak, 1958, s. 152–155. W publikacji tej autor stwierdza, że ocena działalności KPP w szeregach WP jest trudna z powodu „słabej bazy źródłowej”, także tej wytworzonej przez KPRP/KPP. Nadmienia, że o procesach osób zaangażowanych w funkcjonowanie WW informowano na łamach prasy w sposób lakoniczny. Przeszkodą w realizowaniu polityki komunistów wobec wojska był ponadto brak „aktywistów znających dostatecznie sprawę wojskowe” (ibidem, s. 155).

w ujęciu wspomnieniowym – przez Eugeniusza Kuskę, dowodzącego WW KPZU w Przemyślu¹⁵, Leszka Krzemienia¹⁶, Władysława Wichę¹⁷ czy Lucjana Broniarka¹⁸. Uzupełnieniem wymienionych wspomnień są – zamieszczone w aktach personalnych funkcjonariuszy UB – informacje pochodzące z życiorysów, ankiet i kwestionariuszy¹⁹. Znaczną ilość informacji na temat działalności CWW KC KPP zawierają także wspomnienia Leszka Krzemienia, który kierował nim w latach trzydziestych XX w. Jego łącznikiem z Sekretariatem KC KPP był Stefan Wierbłowski „Stefan”, potem zaś Maria Kamińska. Odtwarzając rozbite struktury „wojskówki”, Krzemień współpracował z Waławem Komarem „Kucykiem” – kierownikiem CWW KPZU²⁰, oraz z Mieczysławem Hejmanem „Mietkiem” – kierownikiem CWW KPZB. Za redakcję pism wydawanych przez CWW KPP (takich jak „Koszary” czy „Żołnierz Rewolucji”) odpowiadał Józef Sigalin „Józef”²¹.

Informacje dotyczące omawianego zagadnienia zawierają również opracowania o charakterze biograficznym oraz wspomnienia działaczy komunistycznych zaangażowanych w działalność Wydziałów Wojskowych. Do tej kategorii należy zaliczyć trzypiętomowy *Słownik biograficzny działaczy ruchu robotniczego* wydawany od 1978 do 1992 r.²², a także biografię Edwarda Próchniaka,

¹⁵ E. Kuszko, 1988, s. 136–145.

¹⁶ L. Krzemień, 1958, s. 300–325.

¹⁷ W. Wicha, 1988, s. 416–424. Jak wspomina Władysław Wicha, w 1925 r., będąc członkiem ZMK, został powołany do służby w WP. Odbywał ją do 1927 r. w garnizonie warszawskim. Wraz z nim powołano wówczas w ramach poboru wielu członków ZMK. Wicha został automatycznie członkiem Wydziału Wojskowego Komitetu Warszawskiego. W lipcu 1927 r. został aresztowany i osadzony na Pawiaku. Po zwolnieniu z więzienia w 1929 r. i nawiązaniu kontaktu z CWW ponownie trafił do więzienia. Po zwolnieniu w październiku 1929 r. został przez CWW skierowany do szkoły partyjnej w Moskwie. Po ukończeniu jej w 1931 r. powrócił do Warszawy, gdzie podjął pracę w CWW. Jesienią tego samego roku został znowu aresztowany. Więzienie opuścił w 1934 r. i niezwłocznie podjął działalność w KPP. W 1936 r. ponownie aresztowany i osadzony w Berezie Kartuskiej, skazany na 6 lat więzienia. W 1938 r. po odzyskaniu wolności wyjechał do Europy Zachodniej (AIPN, 2347/23, Akta Władysława Wichy. Urząd Rady Ministrów 1952–1984, k. 7). W kwestionariuszu wypełnionym w związku ze staraniami o wydanie dowodu osobistego 8 V 1952 r. podawał, że w latach 1925–1927 służył w 30. pułku piechoty. W latach 1943–1945 służył w WP w Wielkiej Brytanii w stopniu plutonowego w baonie administracyjnym (AIPN, 230/590, Ankieta celem otrzymania dowodu osobistego, 8 V 1952 r., k. 24).

¹⁸ L. Broniarek, 1979, s. 51–66.

¹⁹ AIPN, 2347/23, Akta Władysława Wichy. Urząd Rady Ministrów 1952–1984; AIPN, 706/935, t. 1, Akta personalne Tadeusza Paszty.

²⁰ Zob. szerzej: W. Bagieński, 2018, s. 183–225.

²¹ L. Krzemień, 1958, 301–306. Biografię Józefa Sigalina (1909–1983), architekta, po wojnie szefa Biura Odbudowy Warszawy nakreślił Andrzej Skalimowski. zob. A. Skalimowski, 2018. W pracy tej autor podaje, iż z KPP nawiązał relację podczas służby w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie w 1930 r. Potem służył we Włodzimierzu Wołyńskim. Został wówczas członkiem Komitetu Garnizonowego KPP. W 1932 r. uzyskał stopień podporucznika rezerwy. Po zakończeniu służby wojskowej został funkcjonariuszem Wydziału wojskowego KPP. Terenem który mu powierzono była Warszawa Podmiejska. Od sierpnia 1934 r. został członkiem redakcji „Czerwonego Sztandaru”. (Tamże, s. 58–61).

²² Zob. F. Tych (red.) 1978 *et al.*, *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. I: A–D, 1978, Warszawa; t. II: E–J, 1987; t. III: K, 1992.

autorstwa Pawła Samusia²³. Z punktu widzenia biografistyki niezwykle pomocne jest dzieło redagowane pod przewodnictwem Aleksandra Kochańskiego – *Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej*²⁴ czy – mocno zideologizowane – wydawnictwo *Kartki z dziejów KPP* (Warszawa 1958).

Artykułem, który długo stanowił kompendium wiedzy na temat działalności wydziałów wojskowych KPP w szeregach WP w okresie PRL, był tekst Franciszki Świetlikowej opublikowany w 1978 r. na łamach kwartalnika „Z pola walki”. Autorka zwróciła uwagę na fakt, że podstawowym źródłem historycznym są zachowane w formie fragmentarycznej akta CWW, ale przede wszystkim odtworzyła jego obsadę personalną w latach 1930–1935²⁵.

Po 1989 r. stan badań nad omawianą tematyką pozostawał niemal niezmienny. Stopniowo, wraz ze wzmożonym zainteresowaniem strukturami i działalnością kontrwywiadu wojskowego, pojawiły się także prace badawcze ukazujące funkcjonowanie wydziałów wojskowych. Oczywiście, powstały w ten sposób obraz jest mocno niepełny i w zasadniczej mierze jednostronny, a „wojskówki” do chwili obecnej postrzegane są w perspektywie nakreślonej przez służby specjalne II RP.

W okresie po przemianach ustrojowych, umożliwiającym badania historyczne wolne od ideologicznych ograniczeń, ukazały się m.in. opracowania Mariusza Krzysztofińskiego²⁶ i Andrzeja Krzaka²⁷. Powolny renesans badań nad dziejami KPP zaowocował np. artykułami Roberta Spałka²⁸ i Elżbiety Kowalczyk²⁹, których bazą źródłową były archiwalia wytworzone przez stronę komunistyczną. Próbą kompleksowego ukazania poczynań ugrupowań i środowisk komunistycznych na polu wojskowości do 1921 r. jest praca Alfreda Miodowskiego³⁰. Ten sam autor opublikował artykuł prezentujący dywersję polityczną KPRP w szeregach WP na przełomie lat 1918 i 1919³¹. W opracowaniu tym zamieścił najpełniejszy dotychczas opis buntu, jaki 24 grudnia 1918 r. wzniesli zrewoltowani przez KPRP żołnierze 35. pułku piechoty, próbujący opanować Zamość³².

Informacje o prowadzonej wśród rekrutów czy żołnierzy agitacji komunistycznej w okresie wojny polsko-bolszewickiej i pierwocinach działań Wydziału Agitacji w Wojsku odnaleźć można w pracach Dariusza Magiera³³,

²³ P. Samuś, 1983.

²⁴ A. Kochański (red.), 1967.

²⁵ F. Świetlikowa, 1978, s. 251–278.

²⁶ M. Krzysztofiński, 2007–2008, s. 139–176.

²⁷ A. Krzak, 2009, s. 189–210; idem, 2010, s. 65–75.

²⁸ R. Spałek, 2014, s. 137–151.

²⁹ E. Kowalczyk, 2014, s. 76–78. Autorka ta opublikowała też tekst poświęcony Politycznej Szkole Wojskowej w Leningradzie, do której nabór prowadził CWW KC KPP. Zob. eadem, 2016, s. 309–326.

³⁰ A. Miodowski, 2011.

³¹ Idem, 2015, s. 167–187.

³² Ibidem, s. 175. Tematykę tę w okresie PRL poruszał Zbigniew Szczygielski. Zob. idem, 1958, s. 24–41; idem, 1958, nr 1, s. 112–135.

³³ D. Magier, 2006, s. 19–41.

Mariusza Żuławnika³⁴ czy Piotra Kołakowskiego³⁵. Agitację komunistyczną w szeregach WP w ramach swoich badań prezentował też Paweł Borek w cyklu artykułów ujmujących to zjawisko w szerszym kontekście³⁶. O działaniach tych struktur w WP traktowały też prace Andrzeja Peplńskiego *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej* (Warszawa 2002) i Andrzeja Krzaka *Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939* (Toruń 2007).

Uzupełniające informacje na omawiany temat możemy również odnaleźć w pracach historyków poruszających inne aspekty funkcjonowania KPRP/KPP i KPZB w Polsce. Należy tu wymienić opracowania: Konrada Zielińskiego³⁷, Michała Klimeckiego³⁸, Wojciecha Śleszyńskiego³⁹ czy publikację o charakterze wspomnieniowym Krzysztofa Teodora Toeplitza, opisującego sprawę swojego ojca, Kazimierza Leona Toeplitza (1902–1991) – w 1920 r. żołnierza WP, który po demobilizacji wstąpił w szeregi KZMP, w 1922 r. został aresztowany, a rok później skazany na 4 lata więzienia za działalność agitacyjną w szeregach WP poprzez dostarczanie ulotek komunistycznych⁴⁰.

W przypadku archiwaliów jednym z głównych – z polskiej perspektywy – źródeł pozostaje, przechowywany w AAN, zbiór dokumentów WW – liczący 54 jednostki archiwalne. Jest on zaledwie skromnym ułamkiem dokumentacji dotyczącej WW i sprawia wrażenie wyselekcjonowanego, pozbawionego najistotniejszych informacji. To jednak nie znaczy, że nie należy doceniać jego znaczenia dla opisu WW⁴¹. Jak dotąd to najbardziej kompletny zbiór dokumentów, który – skonfrontowany z dokumentacją wytworzoną przez jednostki polskiego kontrwywiadu wojskowego, stanowi punkt wyjścia dla próby ukazania działalności i znaczenia WW KPRP/KPP w międzywojennej Polsce.

We wskazanym zbiorze zgromadzono dokumenty (zarówno oryginały, jak i kopie) pochodzące w większości z lat 1928–1939. Są wśród nich okólniki, odezwy, listy otwarte, tezy propagandowe i referaty, korespondencja z Sekretariatem Krajowym KC KPP, sprawozdania CWW (pojedyncze, także jednostek terenowych WW)⁴². Niektóre dokumenty wytworzone zostały w języku

³⁴ M. Żuławnik, 2014, 151–174.

³⁵ P. Kołakowski, 2000, s. 21–24, 32–34.

³⁶ Zob. P. Borek, 2005; idem, 2012; idem, 2015a, 149–162; idem 2015b, s. 235–264; idem, 2016, 137–155; idem, 2016, s. 113–127; idem, 2019, s. 157–167.

³⁷ K. Zieliński, Lublin 2013.

³⁸ M. Klimecki, 2016.

³⁹ W. Śleszyński, I. Owłasiuk (red.), 2015.

⁴⁰ Wśród aresztowanych i skazanych wspólnie z Kazimierzem Leonem Toeplitzem osób był Antoni Piwowarczyk (po wojnie funkcjonujący jako Władysław Wolski), wówczas działacz Wydziału Agitacji w Wojsku KPP. W 1923 r. zasądzono wobec niego karę 7 lat więzienia. W swojej rodzinnej sadze Krzysztof Teodor Toeplitz umniejsza związek swojego ojca z „wojskówką” KPRP, argumentując, że cała wspomniana akcja była prowokacją wymierzoną w jego dziadka Teodora Toeplitza (K.T. Toeplitz, 2004, s. 289–312). Podobną opinię w swoich wspomnieniach prezentuje Władysław Wolski. Zob. idem, 1980, s. 211–212.

⁴¹ AAN, KPP, 158/X-9, t. 1–54, Wydział Wojskowy.

⁴² Sprawozdania powyższe pochodzą z następujących OOW: Lublina, Kielc, Siedlec, Łomży, Łodzi, Częstochowy, Zagłębia Dąbrowskiego, Piotrkowa Trybunalskiego, Płocka,

rosyjskim. Niewielką część zespołu stanowią dokumenty pochodzące z pierwszego okresu funkcjonowania „wojskówki” KPRP/ KPP, czyli z lat 1919–1926, np. dalekie od kompletności sprawozdania CWW z 1919 r.⁴³ oraz odezwy CWW⁴⁴. Bez kwerendy w archiwach rosyjskich możliwe jest wprawdzie ukazanie roli, znaczenia i funkcjonowania „wojskówki” KPRP /KPP, jednak obraz ten nie będzie pełny.

Ważnym uzupełnieniem wspomnianych dokumentów pozostają inne archiwalia dotyczące działalności KPRP, KPZU czy KPZB przechowywane w AAN. Wśród nich wymienić należy kilka najistotniejszych zespołów. Jednym z nich jest pewnością Archiwum Teodora Duracza, obrońcy wielu działaczy komunistycznych w okresie II RP. Ważną częścią zasobu archiwalnego jest również zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego.

Odpowiedzi na nurtujące historyków pytania związane z funkcjonowaniem WW na Kresach Wschodnich II RP mogłaby dostarczyć kwerenda w archiwach na Ukrainie – archiwum w Tarnopolu, Stanisławowie czy Lwowie. Jednak w związku z tym, że dostęp do archiwów w Rosji, a także na Ukrainie bywa reglamentowany, jedynym z istotniejszych źródeł do odtworzenia mechanizmu funkcjonowania WW pozostają akta procesowe jego działaczy oraz dokumentacja kontrwywiadu wojskowego II RP i Policji Państwowej. Niezbędna jest więc szeroka kwerenda w zespołach akt Samodzielnych Referatów Informacyjnych DOK (oraz jednostek spełniających rolę kontrwywiadu przed ich powstaniem), aktach sądów doraźnych, żandarmerii wojskowej, wreszcie – aktach poszczególnych jednostek wojskowych. Dzięki krzyżowej kwerendzie możliwe będzie ukazanie w pełniejszy sposób zarówno struktury, sposobu działania WW oraz obsady personalnej, jak też mechanizmów zwalczania wpływów tej agendy komunistycznej.

Poza określeniem stanu badań, wskazaniem instytucji archiwalnych i zespołów, w których należałoby podjąć kwerendę, kluczowe jest sporządzenie odpowiedniego kwestionariusza badawczego, który powinien być podstawą dalszych badań nad WW. Kluczową, wymagającą refleksji kwestią – wspomnianą raczej pobieżnie w omawianej literaturze przedmiotu – jest „autonomia” wojskówki w obrębie struktur kierowniczych KPRP/KPP oraz KPZU i KPZB. Dla realizacji tego zadania pomocne będzie wskazanie skali zależności WW – z jednej strony od struktur partyjnych, z drugiej zaś od czynników sowieckich, w tym związanych z tamtejszymi służbami specjalnymi. Na podstawie dotychczas opublikowanych wspomnień działaczy „wojskówki”, archiwaliów zdeponowanych w CAW i AAN kwestia ta pozostaje bezsporna, aczkolwiek także w tej materii więcej możemy postawić pytań, niż uzyskać odpowiedzi. Podobnie jest w przypadku próby odpowiedzi na pytanie, kto personalnie i instytucjonalnie decydował o zadaniach i celach WW. Czy „organem prowadzącym” był bardziej Komintern, czy wprost sowieckie służby

Kutna – Włocławka, Warszawy Podmiejskiej, Lwowa, Pińska, Grodna, Wilna, Poznań i Pomorza, Śląska, Rzeszowa – Tarnowa (AAN, KPP, Wydział Wojskowy, 158/X-9, t. 30–54).

⁴³ AAN, KPP, Wydział Wojskowy, 158/X-9, t. 9, Sprawozdania CWW, 1919 r., k. 15.

⁴⁴ AAN, KPP, Wydział Wojskowy, 158/X-9, t. 22, Odezwy CWW z lat 1919–1932.

specjalne? Czy odbywało się to „pod dyktando” tych drugich, wykorzystujących struktury Kominternu jako przykrywkę?

Kolejnym zagadnieniem wywołującym różnice zdań narastające na podstawie analizy i interpretacji dostępnych dokumentów, jest ocena rzeczywistych efektów pracy WW. Wśród historyków poglądy na ten temat są podzielone. Warto zaznaczyć, że ocena osiągnięć i znaczenia WW wydaje się pochodną przekonania, iż co najmniej od połowy lat trzydziestych XX w. sowiecka działalność wywiadowcza (także na niwie wojskowej) była w znacznej mierze prowadzona z wykorzystaniem innych „kanałów” niż rozpracowane przez PP i kontrwywiad wojskowy II RP struktury KPP, w tym także „wojskówka”. Postulowałbym ostrożność w formułowaniu takich tez, gdyż prowadzoną przez ZSRS działalność wywiadowczą charakteryzowało duże natężenie – zarówno co do ilości asygnowanych na nią środków finansowych, jak i liczebności składu osobowego. Ponadto także w tym zakresie cennym argumentem była ich ewentualna dywersyfikacja.

Z perspektywy późniejszej – powojennej – ważnym zagadnieniem jest próba ukazania roli działaczy rekrutujących się spośród kadry „wojskówek” w procesie komunizowania Polski. Czy byli to „ludzie sowieccy”? W jaki sposób ich przeszłość organizacyjna wpływała na instalowanie komunizmu w Polsce, a także na ile była pomocna w walce o zwycięstwo tej formacji na krajowej scenie politycznej?

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej:

AIPN, 2347/23, Akta Władysława Wichy. Urząd Rady Ministrów 1952–1984

AIPN, 230/590, Ankieta celem otrzymania dowodu osobistego (Władysława Wichy)

AIPN, 706/935, t. 1, Akta personalne Tadeusza Paszty.

Archiwum Akt Nowych:

AAN, KPP, 158/X-9, t. 1–54, Wydział Wojskowy

Opracowania

Bagieński W., 2018, *Wacław Komar – przyczynek do biografii (lata 1900–1945)*, [w:] *Komunizm. System – ludzie – dokumentacja*, nr 7, red. M. Kruszyński, Lublin, s. 183–225.

Borek P., 2005, *Komunistyczna Partia Polski w garnizonie bialskim (1927–1938)*, „Podlaski Kwartalnik Historyczny”, nr 4, s. 22–33.

Idem, 2007, *Działalność KPP w garnizonie siedleckim w latach 1927–1938*, „Szkice Podlaskie”, 15, s. 46–60.

Idem, 2012, *Działalność KPP w podlaskich garnizonach Wojska Polskiego w latach 1927–1938*, [w:] *Partia Komunistyczna w Polsce. Struktury – ludzie – działalność*, red. D. Magier, Lublin–Radzyń Podlaski, s. 49–73.

- Idem, 2015a, *Antypaństwowa działalność KPP w Wojsku Polskim*, „Kwartalnik Bellona”, 9 (3), s. 149–162.
- Idem, 2015b, *Działalność Komunistycznej Partii Polski w 9. Dywizji Piechoty Wojska Polskiego (1927–1938)*, [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, red. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów, s. 235–264.
- Idem, 2016a, *Agitacja komunistyczna wśród poborowych w Polsce międzywojennej*, [w:] *To idzie młodość. Młodzież w ideologii i praktyce komunizmu*, red. D. Magier, Lublin, s. 113–127.
- Idem, 2016b, *Przeciwko przysiędze. Udział żołnierzy 35 Pułku Piechoty w powstaniu zamojskim 1918 r. jako przykład komunistycznej dywersji wobec odradzającej się Polski*, [w:] *O powinnościach żołnierskich. t. 2. Tym co polskość zachowali i o nią walczyli*, red. M. Kardas, Oświęcim, s. 137–155.
- Idem, 2019, *Polityka władz wojskowych wobec komunistów w latach 1918–1939*, [w:] *Misja wojska. Strategia i bezpieczeństwo państwa. Szkice o siłach zbrojnych*, red. T. Panecki, J. Smoliński, Warszawa, s. 157–167.
- Broniarek L., 1979, *Działalność wojskowa KPP*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 4 (90), s. 51–66.
- Broniarek L., Kuszko E., 1978, „Wojskówka” KPP, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 4 (86), s. 436–438.
- Chwalba A., 2014, *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918*, Kraków.
- Cimek H., 1988, *Stosunek komunistów do odrodzonego państwa polskiego (1918–1923)*, „Z pola walki”, 3 (123), s. 3–26.
- Lenin W.I., 1951, *Dzieła*, t. 21, Warszawa.
- Klimecki M., 2016, *Sowietyzacja Polski w 1920 r. Tymczasowy Rewolucyjny Komitet Polski oraz jego instytucje latem i jesienią tegoż roku*, Toruń.
- Kochanowski J., 1997, *Węgry. Od ugody do ugody 1867–1990*, Warszawa.
- Kochański A. et al (red.), 1967, *Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej*, Warszawa.
- Kochański A., 1992, *Królikowski Stefan (1881–1937)*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych et al., t. III: K, Warszawa, s. 457–459.
- Kołąkowski P., 2000, *Z działalności sowieckiego wywiadu wojskowego przeciwko II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze”, 32 (4), s. 21–38.
- Kowalczyk E., 2014, *Struktura Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa, s. 76–78.
- Eadem, 2016, *Polityczna Szkoła Wojskowa w Leningradzie dla działaczy Komunistycznej Partii Polski. Zarys genezy i funkcjonowania (1925–1932)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, nr 1 (27), s. 309–326.
- Krzak A., 2007, *Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939*, Toruń 2007.
- Idem, 2009, *Służba kontrwywiadu wojskowego w okręgu korpusu nr X (dzieje Samodzielnego Referatu Informacyjnego DOK nr X w Przemyśle) w latach 1921–1939*, „Rocznik Przemyski”, 45 (1), s. 189–210.
- Idem, 2010, *Terrorystyczna i wywrotowa działalność organizacji komunistycznych w Polsce w latach 1921–1939*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, 2, s. 65–75.
- Krzemień L., 1958, *Wspomnienia o pracy w „wojskówce” KPP*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 4, s. 300 – 326.

- Krzysztofiński M., 2007–2008, *Działalność Wydziałów Wojskowych Komunistycznej Partii Polski i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy na terenie Dowództwa Okręgu nr X w Przemysłu w latach 1924–1938*, „Glaukopis. Pismo społeczno-historyczne”, 9–10, s. 139–176.
- Kuszko E., 1988, *Wojskowa działalność Komunistycznej Partii Polski*, oprac. Grot L., „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 4, s. 136–145.
- Magier D., 2006, *Kolaboracja z bolszewikami w rejonie białkopodlaskim w sierpniu 1920 r. Skala, motywy, konsekwencje*, [w:] *Wobec komunizmu. Materiały z sesji naukowej pt. „Lubelskie i południowe Podlasie wobec komunizmu 1918–1989. Radzyń Podlaski, 2 IX 2005, Radzyń Podlaski*, s. 19–41.
- Miodowski A., 2011, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok.
- Idem, 2015, *Dywersja polityczna KPRP przeciwko Wojsku Polskiemu na przełomie lat 1918/1919*, „Studia Podlaskie”, t. 23, s. 167–190.
- Nowak K., 1958, *Z dziejów ruchu komunistycznego w okresie lat 1927–1933*, [w:] *Szkice z dziejów ruchu komunistycznego w województwie krakowskim*, oprac. J. Buszko et al., Kraków, s. 152–155.
- Pawłowski I., 1964, *Polityka i działalność wojskowa KPP 1918–1928*, Warszawa.
- Pepłoński A., 2002, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Skalimowski A., 2018, *Sigalin. Towarzysz odbudowy*, Warszawa.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego, t. I, 1978: A–D, red. F. Tych et al., Warszawa; t. II: E–J, 1987, Warszawa; t. III: K, 1992, Warszawa.
- Spalek R., 2014, *Działalność Wydziału Wojskowego KPP w Warszawie i dzielnicach podmiejskich (1927–1938). Zarys problemu* [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa, s. 137–150.
- Szczygielski Z., 1958, *Początki działalności KPP wśród żołnierzy (lata 1918–1919)*, „Wojsko Ludowe”, 12, s. 24–41.
- Szczygielski Z., 1958, *Powstanie zamojskie w 1918 r.*, „Z pola walki”, 1, s. 112–135.
- Śleszyński W., Owłasiuk J., (red.), 2015, *Kontrolować czy likwidować – Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi*, Białystok–Kraków.
- Świetlikowa F., 1978, *Z działalności politycznej KPP w wojsku w latach 1929–1939*, „Z pola walki”, 3 (83), s. 251–278.
- Trembicka K., 2007, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin.
- Toeplitz T.K., 2004, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*, Warszawa.
- Wicha W., 1988, *Wspomnienia*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, XI, s. 416–418.
- Wojciechowski M., 1977, *Strategia Rewolucji Październikowej w świetle teorii i praktyki*, [w:] T. Filipowicz, K. Grünberg, M. Wojciechowski, *Rewolucja Październikowa. Zagadnienia strategii i taktyki. Problematyka polska*, Toruń, s. 57–92.
- Wolski W., 1980, *Kartki kontrowersyjne*, zebrał i do druku przyg. C. Bobińska-Wolska, Kraków.
- Zieliński K., 2013, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin.
- Żuławnik M., 2014, *Eksplzja w cytadeli 13 października 1923 r. Przyczynek do działalności komunistów w garnizonie Warszawa*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa, s. 151–174.